

Александар Васиљевић

Институт за европске студије, Београд
av.iesbg@gmail.com

Душан Илић

Институт за европске студије, Београд
dusanobilicsd@gmail.com

РЕЛИГИЈСКИ СИМБОЛИ У ОБЛАСТИ ОБРАЗОВАЊА: ПРИМЕРИ ИЗ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ И ПРАКСА ЕВРОПСКОГ СУДА ЗА ЉУДСКА ПРАВА

Апстракт: Осетљива тема слободе вероисповести повод је бројних расправа унутар државно-црквеног дискурса. Предмет овог рада су контроверзе изазване присуством религијских симбола у државним школама. Ова комплексна тема захтева истраживачки приступ који ће разграбити објективно везивање симбола за простор образовне установе од субјективног истицања симбола и позиције особе која то чини. Кроз примере из праксе Европског суда за људска права и уставних судова европских држава потврђује се природа симбола, која је у свим случајевима идентична, и њихова примена се не доводи у питање. Међутим, у највећем броју случајева, повод за расправу је субјективни положај оштећених странака у спору, који је кључан за утврђивање евентуалне повреде члана 9 Европске конвенције о људским правима. У раду ће посебно бити анализирана пракса националних уставних судова појединих европских земаља и, различит однос према питању истицања верских симбола у државним школама. То је посебно важно у контексту разумевања неретко веома неуједначене праксе Европског суда за људска права, који је и настао и функционише у оквиру различитих правних традиција на европском тлу, посебно када је у питању испољавање религијских обележја.

Кључне речи: државно-црквено право, образовање, религијски симболи, Европски суд за људска права;

Увод

Црква и држава, као две независне и одвојене институције, непрестано траже најпогоднији модел у којем ће коегзистирати још од Миланског едикта (313. г.) и признања хришћанства као слободне религије Римског царства. Данас су у Европи и свету позната три модела односа између државе и цркава и верских заједница.¹ Први је модел државне цркве, карактеристичан за протестантске државе и Грчку. Други је модел секуларне државе, у којем су строго одвојене верске и државне активности. Пример овог модела у Европи је Француска. Трећи модел је модел кооперативне одвојености који подразумева

¹ О три модела државно-црквеног односа видети у: Robbers 2005, 324-326.

сарадњу у заједничким питањима.² У овај модел, оцењен као најоптималнији, убраја се систем признатих, односно традиционалних цркава и верских заједница. Тренутно у Европи, хришћанске земље углавном примењују модел кооперативне одвојености, уз истицање традиционалних, тј. признатих верских организација.³

Предмет овог истраживања је анализа практичне примене слободе вероисповести, као круцијалног питања из система међународних људских права. Природа, развој и тенденције ове слободе, која је прокламована у уставима већине светских држава, покрећу нове дилеме у државно-црквеним односима. Контекст слободе вероисповести обухвата присуство религијских симбола у области јавног школског образовања. Иако је предмет бројних спорова, природа правног уређења верског образовања у јавним школама се у овом истраживању не доводи у питање, већ је тежиште рада образовна импликација која изазива пажњу јавности, употреба религијских симбола у државним школама. Реч је о религијским симболима унутар школских објеката, или одевним предметима, реликвијама и другим верским обележјима који се у образовним установама могу пронаћи. Ова тема додатно је актуелизована у контексту појачаних миграција које су претходних година у великој мери захватиле европски континент, мењајући културолошки и верски карактер појединих европских земаља.⁴

Када говоримо о верским симболима, ваља дефинисати основни појам. Наиме, симбол се дефинише као визуелни приказ или знак који представља суштину одређене идеје, институције или особе.⁵ Природа религијских симбола је вишезначна, они често представљају „камен темељац“ државне грађевине и налазе се на бројним заставама и грбовима. Да је реч о логичном процесу, потврђује концепт хришћанске заједнице средњег века који је претходио настанку националних држава, а у оквиру ког је употреба религијских симбола била саставни део државног живота, а религија елемент јавног живота.⁶

Државно-црквено право и слобода вероисповести

У савременом свету, специфичне и променљиве државно-црквене односе регулише посебна правна дисциплина названа државно-црквено право. Ово право подразумева прописе и правне норме које доноси држава, а којима се регулише правни положај цркава и верских заједница и њихов однос према конкретној држави.⁷ Државно-црквено право изразито је темељна и рационална правна дисциплина, која тежи унапређењу друштвених односа и постизању друштвене хармоније. Осим што регулише односе унутар доминантне (преовлађујуће) вероисповести у држави, овим правом уређује се статус и положај других верских заједница унутар конкретне државе, било да је реч о традиционалним црквама са вишевековним историјским континуитетом, или новим, мањим конфесијама којима је неопходно правно утемељење. На примеру Републике Србије, државно-црквени односи су уређени Законом о црквама и верским заједницама из 2006. године.⁸

Једно од круцијалних питања из система државно-црквеног права је право на слободу вероисповести. Слобода вероисповести, једно од основних људских права, веома

² Више о моделима државно-црквених односа видети у: Аврамовић, 2005, 49.

³ Мићовић 2009, 37.

⁴ Илић, Деђански 2020, 642.

⁵ Милош 2011, 181.

⁶ Станић, Ђорђевић 2023, 116.

⁷ Васиљевић 2022, 13.

⁸ Закон о црквама и верским заједницама – ЗЦВЗ, *Службени гласник РС* 36/06.

рано је прокламована у правним актима којима су гарантована људска права и слобода и, у том смислу, припада првој генерацији људских права и слобода. У периоду од доношења Универзалне декларације о људским правима из 1948. године, односно од почетка интернационализације људских права и слобода до Повеље о основним правима Европске уније из Нице 2000. године, знатно је проширен значај и садржај слободе вероисповести.⁹

Према Шумановој декларацији (The Schuman Declaration), Европска унија (у наставку ЕУ) црпи своју снагу из заједничких вредности демократије и људских права, које окупљају њене људе и на тај начин чувају разноликост култура, језика и традиција што је чини оним што јесте.¹⁰ Поред великог броја међународних и националних правних извора којима се уређује уставно-правна природа слободе вероисповести, данас се у државама чланицама Европске уније примењује *Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода* (у наставку ЕКЉП), општеприхваћена као најзначајнији међународни правни извор.¹¹ Она је настала као измењена верзија Универзалне декларације о људским правима, усвојене на Генералној скупштини УН. Конвенцију је до данас потписало 47 држава, међу којима и Република Србија, која је посебним Законом,¹² потврдила њену правну снагу и примену.

У тексту ЕКЉП¹³ кључни аспекти слободе вероисповести блиско су повезани са слободом мисли и савести, а регулише их члан 9, који прописује следеће:

1) Свако има право на слободу мисли, савести и вероисповести; ово право укључује слободу промене вере или уверења и слободу човека да, било сам, или заједно с другима, јавно или приватно, испољава веру или уверење молитвом, проповеди, обичајима и обредом.

2) Слобода исповедања вере или убеђења може бити подвргнута само оним ограничењима која су прописана законом и неопходна у демократском друштву у интересу јавне безбедности, ради заштите јавног реда, здравља или морала, или ради заштите права и слобода других.

Члан 2. Протокола 1. ЕКЉП, у контексту права на образовање прописује да: „Нико не може бити лишен права на образовање. У вршењу свих својих функција у области образовања и наставе, држава поштује право родитеља да ђацима обезбеде образовање и наставу који су у складу с њиховим верским и филозофским уверењима“.¹⁴

Претходне три одредбе ЕКЉП су контекст у оквиру ког се појављују питања и недоумице везане за слободу вероисповести у образовању, што је посебан вид њене примене. У тој сфери друштвеног живота, преламају се различити аспекти слободе вероисповести и то не само питање њеног остваривања у заједници, већ и аспекти вероисповести као индивидуалног права, али и питања односа између државе и цркава и верских заједница и забране дискриминације у вези са правним положајем појединих верских организација и њихових верника.¹⁵

⁹ Ђурић 2012, 5.

¹⁰ Fontaine 2000, 7.

¹¹ European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms, *European Court of Human Rights, Council of Europe*, Strasbourg.

¹² Закон о ратификацији Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода, *Службени лист СЦГ – Међународни уговори*, 9/2003.

¹³ European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms, *European Court of Human Rights, Council of Europe*, Strasbourg. Доступно на: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG (приступљено: 21.2.2025).

¹⁴ Исто.

¹⁵ Ђурић 2012, 89.

Религијски симболи у државним школама

Насупрот предвиђања аналитичара, религије су добиле на значају и уочљивости. Оне могу мобилисати грађанство, привући интересовање медија и ускомешати јавно мњење. У складу са тим, религијски симболи постају „катализатор“ конфликта започетих због нове улоге коју религија има у јавном простору.¹⁶

Образовање је од суштинског значаја за спречавање игнорисања стереотипа и погрешног разумевања религије. Другим речима, јавно образовање је зона јавног живота, док је контрола над верским образовањем пренета са установљених цркава и верских заједница на секуларну државу.¹⁷ Инструменти људских права у тексту ЕКЉП у целини садрже одредбе о појединачној или колективној слободи мисли, савести и вероисповести, о поштовању родитељског уверења приликом обезбеђивања образовања деце, као и забрани дискриминације по основу вероисповести и уверења.¹⁸

Два суштинска питања у вези са слободом вероисповести у образовању везана су за остваривање права родитеља да деци обезбеде образовање и наставу који су и складу са принципима забране верске дискриминације, неутралности и одвојености државе од цркава и верских заједница, на тај начин што ће се у систему јавног образовања увести верска настава која неће нарушити поменуте принципе. Увођење верске наставе у јавне школе резултат је бројних судских спорова, док су правна питања у многим европским државама разматрана у јуриспруденцији уставних судова.¹⁹

Друго важно питање које продубљује последице испољавања слободе вероисповести у области образовања је истицање религијских симбола у образовним установама.²⁰ Ова тема, према мишљењу Ђурића, превазилази по својој суштини и значају индивидуално истицање религијских симбола и вером мотивисано облачење на јавним местима, па и у образовним установама.²¹ Заправо је реч о истицању симбола које предузимају надлежни органи, а то значи да се питање слободе вероисповести у заједници повезује с питањем неутралности и одвојености државе од цркава и верских заједница. Све то указује да је реч о комплексној теми и примеру који је доказ сложености државно-црквених односа. О комплексности ове теме сведоче примери из праксе уставних судова европских држава, где је евидентан начин на који су конфликти везани за религијске симболе добили глобалне размере, као и како се једнаким интензитетом јављају у земљама са драстично различитим културним контекстима, религијским традицијама и политичким институцијама.²²

Важна дистинкција између политичке и институционалне јавне сфере предложена је од стране Јиргена Хабермаса (Jürgen Habermas).²³ Према Хабермасу, политичка сфера је простор за дебату и дискусију, место обликовања јавног дискурса. У ширем смислу, то је подручје креативности и друштвених имагинација у којем грађани

¹⁶ Исто, 64.

¹⁷ Knights 2005, 500.

¹⁸ Мурдок 2008, 12-13.

¹⁹ Примери СР Немачке (BverfGE 74, 244), Италије (Decision – ИТА – 1989 – R - 001), Шпаније (STC 187/1991). Спорови пред уставним судовима потврђују комплексност теме верског образовања и могуће последице.

²⁰ Видети у: Juul-Petersen, „Freedom of Religion or Belief and Education“. Доступно на: https://www.humanrights.dk/files/media/document/Brief_no3_03%20FINAL-a.pdf (приступљено: 23.2.2025).

²¹ Ђурић 2012, 97.

²² Ferrari 2015, 63.

²³ Habermas 2006, 11-12.

презентују заједничку форму и заједнички живот. Такође, то је подручје истраживања и експериментисања. Са друге стране институционални јавни простори су места на којима се доносе принудне одлуке које су обавезујуће за све грађане. То су парламенти, судови, јавне управе, универзитети и слично.²⁴ Према теорији Силвија Ферарија (Silvio Ferrari), јавне, односно државне школе су одличан полигон за тумачење сличности и разлика између политичког и институционалног простора. За њега је школа простор где се одвија комуникација између појединаца са различитим схватањима и животним искуствима.²⁵

Забрана ношења религијских симбола у школама, која је на снази у неким европским земљама, негативно утиче на улогу коју школа као политички простор има у плуралном друштву. Забрана ограничава слободу ученика да манифестују своју религију, а једини разлог њене оправданости је заштита легитимне и хитне друштвене потребе, будући да школски простор треба разумети и као институционални простор, чије је својство неутралност према различитим религијским или нерелигијским уверењима, како ученика тако и учитеља.²⁶ Из ове визуре, обавезно истицање религијских симбола у јавним школама, може бити проблематично, из тог разлога што може деловати као да конкретна јавна институција на тај начин показује да преферира одређену религију.

Стиче се утисак, да се тема религијских симбола у образовним установама не тиче само институционалног или политичког простора. Посебно је важно указати на субјективизам и онтолошки карактер религијских симбола. Овде се мисли на људе који делују унутар тих простора у различитим својствима. Јавне школе похађају ученици, а у њима су запослени учитељи, ангажовани од стране државе. Ученици и учитељи заједно деле исти простор, али је јасно да се њихов положај озбиљно разликује. На тај начин се разликује и степен слободе коју имају унутар простора у којем делују. Ученици тако имају много већу слободу и право у односу на своје наставнике. Примера ради, у многим европским земљама ученицима је дозвољено да носе религијске симболе, док је учитељима то забрањено, јер су они представници јавне институције, односно државе. Религијски симбол је идентичан, међутим, позиција особе која га носи је различита. У овоме је кључ за разумевање већине недоумица везаних за религијске симболе, и то не само у јавним школама, него у целокупној јавној сфери.

Однос према религијским симболима се може пратити на основу начела неутралности.²⁷ Супротно теорији плурализма, неутралност експлицитно искључује присуство религијских симбола. Државна неутралност према религији на Западу се све више схвата као неопходан услов за адекватну заштиту слободе вероисповедања и уверења. Идеја неутралности посматра се у контексту одговарајућих решења како на паневропском нивоу (на нивоу Савета Европе), тако и на националном нивоу сваке европске државе. Ова разлика је од највеће важности, зато што заједнички концепт државне неутралности, који се примењује на све европске државе није еквивалентан паралелном појму државне неутралности, који је свака држава усвојила у својој уставној јуриспруденцији.²⁸ Међутим, постоје мишљења да се због неутралности религијски симболи морају искључити из образовних установа или да у другим случајевима, ту неутралност треба осигурати укључивањем религијских симбола у простор образовних установа.²⁹ Концепт неутралности, у оба случаја својственији је судској пракси Врховног

²⁴ Исто.

²⁵ Ferrari 2015, 70.

²⁶ Исто.

²⁷ Више о државној неутралности видети у: Koukouzelis 2008, 44-50.

²⁸ Martinez-Torron 2014, 23-24.

²⁹ Ferrari 2015, 71 – 72.

суда Сједињених Америчких Држава, него судској пракси државних судова у државама чланицама Европске Уније као и судској пракси Европског суда за људска права, где је главно питање да ли држава и други јавни ауторитети имају право да у јавним образовним установама истичу симболе конкретне религије.

Пракса Европског суда за људска права и примери из праксе националних уставних судова

Државе потписнице ЕКЉП, обавезују се на прихватање и поштовање права и слобода прокламованих текстом конвенције, као и на признавање надлежности Европског суда за људска права. Присуство религијских симбола у јавним образовним установама постаје све актуелнија тема, док решавање недоумица у вези са тим подразумева интервенцију Европског суда за људска права. Шири европски контекст, формиран праксом Европског суда за људска права, не може се игнорисати, с тим да се људска права и социолошки ставови о тематици религијских симбола развијају под надзором судија, што производи тензије између систематског приступа осетљивог на државно наслеђе и правне оквире, и индивидуалног приступа усмереног на индивидуална права и уверења.³⁰ У овом поглављу биће анализирано неколико важних пресуда Европског суда за људска права, а које се тичу употребе религијских симбола у јавним образовним установама.

Важност позиције особе која носи религијски симбол потврђена је можда и најпознатијим случајем овог суда – Дахлаб против Швајцарске.³¹ Учитељица је потенцирала ношење исламске мараме у школи, што је произвело различите реакције родитеља и колега, до те мере да се случај убрзо нашао пред ЕСЉП. Суд је донео одлуку да је учитељица државни службеник и представник државе и да у том смислу, њено понашање не сме указивати да се држава идентификује са једном религијом у већој мери него са неком другом.³² Идентичну одлуку Европски суд за људска права донео је 24. јануара 2006. године, у случају турске држављанке Севги Куртулмуш (Sevgi Kurtulmuş) против Турске.³³

Такође у вези са забраном верске одеће у школама, размотрићемо и случај Велике Британије, познат као Бегум против директора и управника Средње школе „Денби“ (Begum v Headteacher and Governors of Denbigh High School).³⁴ Сабина Бегум (Shabina Begum), муслиманска ученица средње школе у Лутону (Luton, UK), противила се примедби школе што поред школске униформе носи шире муслиманске хаљине, образложивши да униформа није у складу са шеријатом. Бегум је изгубила случај на Високом суду, добила је жалбу у Апелационом суду, али је 2006. изгубила када је Судски одбор Дома Лордова једногласно поништио њену жалбу.³⁵ Лордови су прихватили да ношење верске одеће представља манифестацију верског уверења и спада у делокруг

³⁰ Hunter-Henin 2012, 1-4.

³¹ Dahlab v. Switzerland, No. 42393/98, 9 (ECHR, 15 February 2001).

³² Dahlab v. Switzerland, доступно на: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-22643%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-22643%22]}) (приступљено: 11.3.2025).

³³ Kurtulmuş v. Turkey, No. 65500/01 (ECHR, 24 January 2006), доступно на: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-88325%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-88325%22]}) (приступљено: 11.3.2025).

³⁴ Више о случају видети у: Edwards 2006, 221 – 232.

³⁵ Образложење случаја и пресуду Дома Лордова видети у: House of Lords, *Opinions of the Lords of Appeal for Judgment in the Cause R (on the application of Begum (bz her litigation friend, Rahman)) (Respondent) v. Headteacher and Governors of Denbigh High School (Appellants)*, доступно на: <https://publications.parliament.uk/pa/ld200506/ldjudgmt/jd060322/begum.pdf> (приступљено: 20.3.2025)

члана 9, међутим, једногласно су утврдили да постоје оправдани разлози за ограничавање права подносиоца захтева да носи верску одећу по свом избору, будући да члан 9 не захтева да се особи дозволи да испољава своју веру у било које време и на месту које она изабере.³⁶ Лорд Бингам (Lord Bingham) је истакао ауторитет Европског суда за људска права и навео да је у неким ситуацијама неопходно ограничити слободу испољавања верских уверења, истичући важност верског склада и толеранције између супротстављених или конкурентних група, потребу за компромисом и равнотежом, улогу државе у одлучивању о заштити права и слободе других, разлике у пракси и традицији међу државама и дозвољеност у одређеним контекстима.³⁷

Сигурно да је у правној науци најпознатији случај Европског суда за људска права под називом Лауци против Италије.³⁸ Поводом наведеног случаја овај суд је два пута заседао и донео две различите одлуке.³⁹ На првом заседању 3. новембра 2009. године, суд доноси одлуку да италијанске школе уклоне религијске симболе из учионица, док на другом заседању потврђује право да се у државним школама може истицати симбол само једне религије, и да то не представља дискриминацију и кршење члана 9 ЕКЉП. Обе пресуде, према мишљењу стручњака имају идентичне недостатке. Њихова логика заснована је на избору да се елиминишу религијски симболи свих религија осим већинске, што је непримерна одлука за савремену плуралистичку земљу као што је Италија. Други важан недостатак пресуда је то што су донете без укључивања људи који су у различитим својствима присутни у школама. Посебно је важно становиште ученика, професора, родитеља, директора и других. Постоје мишљења да су у овом случају ограничења у вези са верском одећом заснована на праведној и разумној политици школских униформи и теже ка легитимном циљу заштите права и слобода других.⁴⁰

Идентичан пример религијског симбола „распећа“ је и најпознатији и најконтроверзнији случај из праксе Савезног уставног суда СР Немачке. Предмет поступка је уставна жалба која се односила на постављање распећа и крстова у школским просторијама, што је у складу са баварским законодавством обавезно у свим учионицама у Баварској.⁴¹ Суд је сматрао да се постављање крста у зграду или просторију данас сматра јасним знаком припадности хришћанској вери и да би, уколико се крст посматра као обичан израз хришћанске традиције без специфичног верског односа, то био акт скрнављења крста, што је у супротности са разумевањем хришћанства. Наиме, у тој одлуци Уставни суд је изнео мишљење да је постојање хришћанских државних школа уставно и да крст, сам по себи, не представља присилну идентификацију. У коментарима се поставља питање: уколико постојање таквих школа не представља повреду верске слободе ученика који нису хришћанске вероисповести, због чега би истицање хришћанског симбола било повреда слободе вероисповести?

Сличан приступ употреби религијских симбола налазимо у Румунији. Спор је покренут од стране родитеља, а против праксе приказивања верских икона у школама. Жучна расправа изазвала је реакције представника различитих деноминација, који су били одлучни да бране истицање верских симбола на јавним местима кроз израз верске

³⁶ Исто.

³⁷ Исто.

³⁸ Lautsi and Others v, Italy – 30814/06 (ECHR, 3 February 2009).

³⁹ Lautsi and Others v, Italy – 30814/06 (ECHR, 18 March 2011).

⁴⁰ Squelch 2010, 11.

⁴¹ Lock 2011, 4; Видети: Article 135, Constitution of free State of Bavaria, p. 31. Доступно на: https://www.bayern.landtag.de/fileadmin/Internet_Dokumente/Sonstiges_P/BV_Verfassung_Englisch_for_matiert_14-12-16.pdf, (приступљено: 21.3.2025).

слободе.⁴² Министарство просвете било је приморано да реагује, уз аргументе да присуство икона у школи не сме бити последица државног наређења, већ последица цивилног друштва. Случај се нашао пред Врховним судом Румуније, који је донео одлуку да би интервенција државе значила мешање у приватна питања о којима одлучују наставници, ученици и родитељи, а да су аргументи засновани на принципима верских слобода и нормама ЕКЉП, које прописују државну неутралност у вези са верским питањима.⁴³ Државна неутралност додатно је забринула представнике Румунске православне цркве. Хришћански симболи постали су тема жестоке дебате која је трајала непуне две године (2006-2008), у којој су учествовали државни званичници, представници јавног мњења, свештеници и научници. Одлуком Врховног суда Румуније од 11. јуна 2008. године потврђено је право на приказивање верских симбола у школама широм Румуније, чиме је окончана жупра јавна расправа.⁴⁴ Емпиријске и теоријске анализе су показале да је тема верских икона у Румунији била ближа скандалу него државно-црквеној дебати.

Да традиционални модел односа између државе и цркава и верских заједница има одлучујућу улогу у области државно-црквеног права, потврђује пример из Француске. Наиме, Француска је строго секуларна држава у којој су потпуно одвојене активности између државе и цркава и верских заједница.⁴⁵ Основа ових начела почива на Закону из 1905. године, који уз Устав из 1958. године цркавама и верским заједницама осигурава слободу јавног вршења верских обреда, без признатих цркава, што значи да ниједна не ужива државно установљење, тако да престају да егзистирају као јавне институције и постају део приватног сектора.⁴⁶ Начело секуларности и лаицитета преношено је на уставе који су усвајани наредним годинама. Да интензитет ових утицаја у Француској није ослабио, потврђује француска Народна скупштина и усвојени Закон,⁴⁷ којим се у јавним основним, средњим и високошколским установама забрањују сви симболи и одећа који указују на верску припадност ученика или учитеља.⁴⁸ Након тога, и поред различитих модела државно-црквених односа, поједине европске државе следиле су наведени пример, па је тако Белгија донела сличну забрану 2011. године, док је у Холандији од 2015. на снази делимична забрана ношења верских одевних симбола у јавним зградама, болницама и школама.⁴⁹ Још увек се ишчекује адекватна реакција Европског суда за људска права.⁵⁰

О религијским симболима у јавним образовним установама решавао је и Уставни суд Шпаније, у оквиру спора покренутог од стране студената и професора пред редовним судом након одлуке Сената Универзитета у Валенсији, да се из грба Универзитета изостави слика Марије Дјеве. Спор је брзо оцењен као сложен и дошао је до Уставог суда. Суд је сматрао да је поштовање историје важан и легитиман критеријум за доношење

⁴² Horváth, Bakó 2009, 190.

⁴³ Decision No. 2393/2008, of the Romanian Supreme Court of Justice.

⁴⁴ Horváth, Bakó 2009, 203.

⁴⁵ О уставноправном моделу односа између државе и цркава и верских заједница у Француској видети у: Đurić 2011, 147-143.

⁴⁶ Basdevant-Gaudemet 2005, 160.

⁴⁷ Loi No. 2004-228, *Journal officiel* No. 65 (15 Mart 2004).

⁴⁸ О импликацијама забране религијске одеће и симбола у јавним школама видети у: Squelch 2010, 7-27.

⁴⁹ Истицање религијских симбола строго је забрањено још једино у Северној Македонији, Грузији и Уједињеном Краљевству, док је обавеза њиховог истицања на снази у Пољској, Аустрији и Швајцарској. Видети у: Nikolić 2022, 64.

⁵⁰ Kooner 2008, 24.

одлуке, док је оштећена страна заузела став да то не сме бити једини критеријум.⁵¹ Ипак коначна одлука суда гласи да принцип неутралности не обавезује Универзитет да уклони слику Богородице, због тога што поштовање историје и традиције има за циљ да убеди универзитетске власти да одрже религијске симболе који су традиционално укључени у универзитетска обележја.⁵²

Закључак

Верске слободе и образовање младих у Европи су посебно осетљиве сфере, из разлога што је омладина много рањивија на прозелитизам него друге категорије друштва. Обавезно школовање је од виталног значаја за децу, док су државне школе темељ промовисања основних вредности нације и средство васпитања и образовања младих генерација. Истраживање указује на сложеност појма религијског симбола у јавној сфери. У религијски неутралним државама, легитимна је употреба ових симбола онда када су они повезани са историјом конкретне институције или историјом дате државе. Изузетно је мали број институција држава, које немају религијске корене. На тај начин, религијски симболи постају „секуларизовано“ средство за очување веза са традицијом.

Увођење верске наставе у државне школе и употреба верских симбола у јавним образовним установама су у упоредно-правној пракси углавном адекватно регулисани. Међутим, задатак законодавца на европском нивоу је да у просвети реши неизбежан однос напетости између позитивне и негативне верске слободе, у складу са начелом усаглашености између различитих уставно-правно заштићених добара. Држава која свеобухватно гарантује верску слободу и која се обавезује на верску неутралност, не може по страни да остави вредности укоренење у историји и култури на којима је заснована друштвена кохезија, а то су уверења и ставови везани за веру и цркву. Идејне традиције и модели понашања који из њих проситичу значајни су за државу, што у посебној мери важи за школу, кроз коју се културне основе друштва преносе и обнављају.

Религијски симболи у области школског образовања подразумевају строжи приступ и критеријум у односу на остале јавне институције. Истицање религијских симбола у образовним установама указује да је веза између државе и религије блиска, што се може протумачити и као државна подршка религији. Истицање религијских симбола не мора нужно да имплицира кооперативан однос између државе и цркава и верских заједница, јер истицање религијских симбола може имати и културно-историјску димензију. Евидентно је да европска судска пракса посебну пажњу усмерава на субјективизам, односно позицију субјекта који користи религијске симболе на релацији наставник-ученик, док је објективизам присутан на местима где је неопходно закључити да ли образовне установе имају политички или институционални карактер.

На примерима европске судске праксе уочава се неуједињен приступ проблематици употребе религијских симбола у просвети, док већина европских земаља следи пример конфликтне политике културног и верског идентитета у контексту националне државе. Чак и уколико се прихвати мишљење да су институције у Стразбуру донеле погрешну одлуку одбацивши жалбе за мешање у дискутабилне спорове, Европски суд за људска права остаје кохерентан и изузетно доследан орган ауторитета који домаћи судови морају узети у обзир, док изостанак интервенције само потврђује комплексност и неопходну опрезност.

⁵¹ Torron 2001, 723.

⁵² STC 130/1991 FJ5 (9 June 1991).

Литература

- Аврамовић, Сима (2005): *Право на верску наставу у нашем и упоредном праву*, Анали Правног факултета у Београду 53/1, 46–64.
- Basdevant-Gaudemet, Brigitte (2005): *State and Church in France*, in: *State and Church in the European Union* (ed. G. Robbers), Baden-Baden: Nomos, 166–196.
- Ђurić, Vladimir (2011): *Ustavnopravni modeli odnosa između države i crkava i verskih zajednica u Evropi*, Godišnjak Fakulteta pravnih nauka: naučno-stručni časopis iz oblasti pravnih nauka 1/1, 139–163.
- Edwards, Susan (2006): *R (on the Application of Begum) v Headteacher and Governors of Denbigh High School HL (2006) UKHL15, (2006) all er (D) 320 (Mar), (Approved Judgment)*, The Denning Law Journal 18/1, 221–232.
- Ferari, Silvio (2015): *Državna podrška isticanju religijskih simbola u javnom prostotu*, Časopis sa interdisciplinarne studije 2/1, 61–72.
- Fontaine, Pascal (2000): *A New Idea for Europe – The Shuman Declaration – 1950–2000*, Brussels: European Commission.
- Habermas, Jürgen (2006): *Religion in the Public Sphere*, European Journal of Philosophy 14/1, 1–25.
- Horváth Gizela, Bakó Rozália (2009): *Religious Icons in Romanian Schools: Text and Context*, Journal for the Study of Religions and Ideologies 8/24, 189–206.
- Hunter-Henin, Myriam (2012): *Religious Freedoms in European Schools: Contrasts and Convergence*, Introduction in: *Religious Freedoms and Education in Europe* (ed. M. Hunter-Henin), London: Routledge - Taylor & Francis Group, 1–33.
- Ilić Dušan, Dedanski Vojislav (2020): *The rights of migrant children during pandemic in Serbia*, Yearbook Human Rights Protection, The Right to Human Dignity, Provincial Protector of Citizens – Ombudsman, Institute of Criminological and Sociological Research in Belgrade, No. 3, 641–664.
- Juul-Petersen, Marie (2022): *Freedom of Religion or Belief and Education*, The Danish Institute for Human Rights, online publication. Доступно на: https://www.humanrights.dk/files/media/document/Brief_no3_03%20FINAL-a.pdf (приступљено: 23.2.2025).
- Koukouvelis, Kostas (2008): *Neutrality, Religious Symbols and the Question of a European Public Sphere*, Politics in Central Europe 4/2, 41–60.
- Kooner, Baljit (2008): *The Veil on Ignorance: A Critical Analysis of the French Ban on Religious Symbols in the Context of the Application of Article 9 of the ECHR*, Mountbatten Journal of Legal Studies 12/2, 23–71.
- Knights, Samanta (2005): *Religious Symbols in the School: Freedom of Religion, Minorities and Education*, European Human Rights Law Review 5/1, 499–514.
- Lock, Tobias (2011): *Religious Symbols in Germany*, in: *Law, Religious Freedoms and Education in Europe* (ed. M. Hunter-Henin), London: Routledge – Taylor & Francis Group, 1–36.
- Martinez-Torron, Javier (2001): *Freedom of Religion in the Case Law of the Spanish Constitutional Court*, Brigham Young University Law Review 14/2, 713–754.
- Martinez-Torron, Javier (2014): *Institutional Religious Symbols, State Neutrality and Protection of Minorities in Europe*, Law and Justice Journal 12/1, 21–51.
- Miloš, Matija (2011): *Sloboda isticanja vjerskih simbola u svijetu odvojenosti vjerskih organizacija od države*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu 61/1, 181–196.
- Мићовић, Стојан (2009): *Однос државе и Цркве у православним земљама Европе*, у: Црква у плуралистичком друштву (ур: Ј. Јабланов Максимовић, А. Крстић), Зрењанин: Фондација Конрад Аденауер - Хришћански културни центар, 36–59.

Мурдок, Цим (2008): *Слобода мисли, савести и вероисповести – водич за примену члана 9 Европске Конвенције за људска права*, Београд: Савет Европе.

Nikolić, Oliver (2022): *Država, crkva i sloboda veroispovesti*, Београд: Institut za uporedno pravo.

Robbers, Gerhard (2005): *State and Church in the European Union*, in: *State and Church in the European Union* (ed. G. Robbers), Baden-Baden: Nomos, 324-336.

Станић Милош, Ђорђевић Мирослав (2023): *Државни симболи и секуларност државе у оквиру европских држава*, у: *Савремено државно-црквено право* (ур. В. Ђурић, Д. Ђукић), Београд-Будва: Институт за упоредно право - Православна Митрополија црногорско-приморска, 113–133.

Squelch, Jaon (2010): *Banning Religious Dress and Symbols in Public Schools: Implications for School Policy Makers*, *International Journal of Law and Education* 15/2, 7-27.

Васиљевић, Александар (2022): *Утицај секуларизације и лаицитета на развој државно-црквеног права*, у: *Прилози државно-црквеном праву Србије* (ур. В. Ђурић, В. Чоловић), Београд: Институт за упоредно право, 9-23.

Правни извори

Constitution of the Free State of Bavaria, 15 December 1998. Доступно на: https://www.bayern.landtag.de/fileadmin/Internet_Dokumente/Sonstiges_P/BV_Verfassung_Englisch_formatiert_14-12-16.pdf (приступљено: 21.2.2025);

European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms, *European Court of Human Rights, Council of Europe*, Strasbourg. Доступно на: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG (приступљено: 21.2.2025);

Loi No. 2004-228, *Journal official* No. 65 (15 March 2004);

Закон о црквама и верским заједницама – ЗЦВЗ, *Службени гласник РС* 36/06;

Закон о ратификацији Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода, *Службени лист СЦГ – Међународни уговори*, 9/2003;

Судске пресуде и одлуке

BverfGe 74, 244, (25 February 1987);

Dahlab v. Switzerland, No. 42393/98, 9 (ECHR, 15 February 2001);

Decision No. 2393/2008, of the Romanian Supreme Court of Justice;

House of Lords, *Opinions of the Lords of Appeal for Judgment in the Cause R (on the application of Begum (bz her litigation friend, Rahman)) (Respondent) v. Headteacher and Governors of Denbigh High School (Appellants)*, (UKHL, 15 May 2005);

ITA – 1989 – R – 001 (18 July 1989);

Kurtulmuş v. Turkey, No. 65500/01 (ECHR, 24 January 2006);

Lautsi and Others v. Italy – 30814/06 (ECHR, 3 February 2009);

Lautsi and Others v. Italy – 30814/06 (ECHR, 18 Mart 2011);

STC 187/1991, ECLI:ES:TC (3 November 1991);

STC 130/1991 FJ5 (9 June 1991);

Aleksandar Vasiljević
Dušan Ilić

**RELIGIOUS SYMBOLS IN THE FIELD OF EDUCATION:
EXAMPLES FROM THE EUROPEAN UNION AND THE PRACTICE
OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS**

The sensitive topic of freedom of religion is the subject of numerous debates within the state-church discourse. The subject of this paper is the controversies caused by the presence of religious symbols in state schools. This complex topic requires a research approach that will distinguish the objective connection of symbols to the space of an educational institution from the subjective display of symbols and the position of the person who does so. Examples from the practice of the European Court of Human Rights and the constitutional courts of European countries confirm the nature of symbols, which is identical in all cases, and their application is not questioned. However, in most cases, the subject of discussion is the subjective position of the injured parties in the dispute, which is crucial for determining a possible violation of Article 9 of the European Convention on Human Rights. The paper will specifically analyze the practice of national constitutional courts of individual European countries and the different attitudes towards the issue of displaying religious symbols in state schools. This is particularly important in the context of understanding the often highly uneven practice of the European Court of Human Rights, which was established and operates within the framework of different legal traditions on European soil, especially when it comes to the manifestation of religious symbols.